



بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

أحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام
على سيدنا محمد
الطيب الطاهر
المصطفى المقدم
وأصحابه الأئمة
الارباب المعصومين
عليهم السلام
فلا اله الا الله



دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکزی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه زبان و ادبیات عرب

پایان نامه برای دریافت درجه دکتری (ph.D)

گرایش: زبان و ادبیات عرب

عنوان:

جایگاه ادبی حمزه اصفهانی و نقش او در حفظ میراث ادبیات عربی در اصفهان

استاد راهنما:

دکتر عنایت الله فاتحی نژاد

استادان مشاور:

دکتر علیرضا باقر

دکتر زهرا خسروی و مکانی

پژوهشگر:

حمید عابدی فیروزجایی

زمستان ۱۳۹۱

تقدیم به:

همسر

و

فرزند دلبندم امیر محمد

که فراز و نشیب‌های نگارش این رساله مرا از آنان باز

داشت.

مشکرو قدردانی

بادرود فراوان به روح پر فتوح برادر بزرگوارم

و سپاس بیکران به مهدلی و همراهی و همگامی مادر دلسوز و پدر مهربانم که سجده می ایشان گل محبت راد
و وجودم پروراند و دامن کهربارشان سخطه های مهربانی را به من آموخت.

و با تقدیر و تشکر شایسته از استاد فریخته و فرزانه جناب آقای دکتر عنایت الله فاتحی نژاد که با نکته های
دلاویز و گفته های بلند، صحیفه های سخن را علم پرور نمود و همواره راهنما و راه گشای نگارنده در تمام و احوال
رساله بوده است.

و با سپاس بی دریغ خدمت استاید کران مایه ام جناب آقای دکتر علیرضا باقر و سرکار خانم دکتر زهرا
خسروی که مرا صمیمانه و مشفقانه یاری داده اند.

می توان در سایه آموختن کنج عشق جاودان اندوختن

اول از استاد یاد آموختیم پس، سویدای سواد آموختیم

فرم تصویب

باسمه تعالی

در تاریخ:

دانشجوی دکتری آقای **حمید عابدی فیروزجایی** از رساله خود دفاع نموده و

با نمره **به حروف** و با درجه **مورد**

تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

فرم چکیده

<p>بسمه تعالی</p> <p>دانشکده ادبیات و علوم انسانی</p> <p>(این چکیده به منظور چاپ در پژوهش نامه دانشگاه تهیه شده است)</p>	
نام واحد دانشگاهی: تهران مرکزی	کد واحد: ۱۰۱
کد شناسایی پایان نامه:	
عنوان پایان نامه: جایگاه ادبی حمزه اصفهانی و نقش او در حفظ میراث ادبیات عربی در اصفهان	
نام و نام خانوادگی دانشجو: حمید عابدی فیروزجایی	تاریخ شروع پایان نامه: بهار ۹۰
شماره دانشجویی: ۸۵۰۸۰۳۳۳۷۰۰	تاریخ اتمام پایان نامه: زمستان ۹۱
رشته تحصیلی: زبان و ادبیات عرب	
استاد راهنما: دکتر عنایت الله فاتحی نژاد	
استادان مشاور: دکتر علیرضا باقر - دکتر زهرا خسروی و مکانی	
آدرس و شماره تلفن: آذربایجان شرقی-میانه-دانشگاه آزاد اسلامی واحد میانه-دانشکده علوم انسانی-طبقه اول- اتاق اساتید-حمید عابدی ۰۹۱۱۲۱۶۷۱۳۲	
<p>چکیده پایان نامه (شامل خلاصه، اهداف، روش‌های اجرا و نتایج به دست آمده):</p> <p>أبو عبدالله حمزه بن حسن اصفهانی (۲۸۰ ق - ۳۵۱ ق) ادیب، زبان شناس و مورخ ایرانی است، که آثار و تألیف‌های ارزشمند وی در زمینه‌های گوناگون ادبی از اهمیت فراوانی برخوردار است؛ روش او در تألیف آثار، به شیوه‌ی محققان امروزی بسیار نزدیک است. تکیه بر عقل و خرد، نقد عالمانه، استفاده از منابع معتبر و نوآوری در برخی زمینه‌ها از جمله ویژگی‌های سبک نگارش او است. شماری از کتاب‌ها و آثار وی همچون «التنبیه علی حدوث التصحیف»، «روایت دیوان ابونواس» و «سواثر الامثال» از نخستین تألیف‌ها در نوع خود به شمار می‌روند که در سده‌های بعد مورد تقلید دیگر نویسندگان قرار گرفته است. کتاب اصفهان حمزه، مهم‌ترین مرجع مورخان و علمایی است که پس از وی به اخبار ادبا و شعرای اصفهان پرداخته اند؛ و این اثر وی سبب شده است که بخش‌هایی از آثار ادبی ادبای اصفهان محفوظ بماند. حمزه شیفته‌ی زبان پارسی بوده است؛ و در لابلای آثار خود نوشته‌هایی در این باره برجا گذاشته است؛ که در نوع خود از قدیمی‌ترین تلاش‌هایی است که در راستای خدمت به زبان و فرهنگ پارسی به جای مانده است.</p>	
نظر استاد راهنما برای چاپ در پژوهش نامه دانشگاه مناسب است	
مناسب نیست	
تاریخ و امضاء	

فهرست مطالب

۲	کلیات پژوهش.....	۱
۲	بیان مسأله.....	۱-۱
۲	اهمیت موضوع.....	۲-۱
۲	پرسش‌های تحقیق.....	۳-۱
۳	فرضیه.....	۴-۱
۳	محدودیت‌ها.....	۵-۱
۳	پیشینه‌ی تحقیق.....	۶-۱
۴	روش کار.....	۷-۱
۶	فصل دوم: حمزه اصفهانی؛ زندگی و آثار.....	۲
۶	گذری بر شرح حال حمزه.....	۱-۲
۶	نام و نام پدر حمزه.....	۱-۱-۲
۷	کنیه‌ی حمزه.....	۲-۱-۲
۷	لقب حمزه.....	۳-۱-۲
۸	تاریخ تولد و مرگ حمزه.....	۴-۱-۲
۱۰	سفرهای حمزه و انگیزه‌های آن.....	۵-۱-۲
۱۲	محیط پرورش حمزه، و جایگاه فکری او.....	۲-۲

- ٣-٢ آثار حمزه ١٥
- ١-٣-٢ التنبيه على حدوث التصحيف ١٦
- ٢-٣-٢ شرح ديوان أبي نواس ١٧
- ٣-٣-٢ تاريخ سنى ملوك الأرض و الأنبياء ١٩
- ٤-٣-٢ الدرّة الفاخره فى الأمثال السائره ٢١
- ٥-٣-٢ الأمثال الصادره عن بيوت الشعر ٢٢
- ٦-٣-٢ تاريخ اصفهان ٢٣
- ٧-٣-٢ الخصائص و الموازنه بين العربيه و الفارسيه ٢٥
- ٨-٣-٢ مضاحك الاشعار ٢٦
- ٩-٣-٢ التشبيهات ٢٨
- ١٠-٣-٢ الفصول المختاره من كتب الجاحظ ٢٩
- ١١-٣-٢ رسائل ٢٩
- ١-١١-٣-٢ رساله فى الأشعار السائره فى النيروز و المهرجان ٢٩
- ٢-١١-٣-٢ رساله فى النيروز ٢٩
- ١٢-٣-٢ انواع الدعاء ٣٠
- ١٣-٣-٢ الاوصاف ٣٠
- ١٤-٣-٢ تاريخ العرب قبل الاسلام ٣٠
- ١٥-٣-٢ أخبار عشره من الشعراء المحدثين ٣١

- ۱۶-۳-۲ فصول التماثل فی تباشیر السرور ۳۱
- ۱۷-۳-۲ آثار منسوب به حمزه (دیوان أبو تمام- دیوان بحتری-دیوان ابن معتر- أعیاد الفرس) ۳۱
- ۴-۲ اتهام حمزه به عرب ستیزی ۳۴
- ۳ فصل سوم: جایگاه ادبی و سبک حمزه در روایت و شرح دیوان أبونواس ۴۰
- ۱-۳ مقدمه: روایت شعر در عصر عباسی ۴۰
- ۲-۳ روایت و راویان شعر أبونواس ۴۵
- ۳-۳ انگیزه‌های حمزه در جمع آوری دیوان أبو نواس ۴۷
- ۴-۳ منابع روایت حمزه ۴۹
- ۵-۳ اتکا به روایت و نقل ۵۵
- ۶-۳ روایت غیر مستقیم ۵۷
- ۷-۳ وسواس در درستی ابیات منسوب به شاعر ۶۰
- ۸-۳ روایت اشعار پراکنده دیگر شاعران ۶۲
- ۹-۳ دیدگاه‌های نقدی حمزه درباره‌ی شعر و اغراض آن ۶۲
- ۱۰-۳ معرفی شخصیت أبو نواس در متن ۶۴
- ۱۱-۳ بهره‌گیری حمزه از تنوع دانش خود در روایت شعر ۶۶
- ۱-۱۱-۳ روش محققانه حمزه در رویارویی با تصحیفات ۶۶
- ۲-۱۱-۳ بهره‌گیری حمزه از دانش واژه‌شناسی در روایت ۶۹
- ۳-۱۱-۳ بهره‌گیری حمزه از دانش تاریخی خود در روایت ۷۳

- ۷۵ ۴-۱۱-۳ بهره‌گیری حمزه از دانش ستاره‌شناسی در روایت
- ۷۵ ۱۲-۳ نقد دستوری اشعار ابونواس
- ۷۷ ۱۳-۳ دیدگاه حمزه درباره‌ی سرقت‌های شعری
- ۷۹ ۱-۱۳-۳ سرقت معنی
- ۸۵ ۲-۱۳-۳ سرقت در لفظ و معنی
- ۸۸ ۳-۱۳-۳ سرقت سبک و مضمون
- ۹۰ ۱۴-۳ توجه ویژه‌ی حمزه به برخی واژگان
- ۹۱ ۱۵-۳ توجه ویژه‌ی حمزه به امثال شعری
- ۹۴ ۱۶-۳ روش حمزه در اعتبار سنجی اشعار ابونواس
- ۹۵ ۱-۱۶-۳ اشعار موثق
- ۹۷ ۲-۱۶-۳ اشعار مشکوک
- ۹۹ ۳-۱۶-۳ روایت‌های ضعیف
- ۱۰۰ ۴-۱۶-۳ روایت‌های جعلی
- ۱۰۲ ۱۷-۳ مقایسه و نقد سبک حمزه و صولی در روایت دیوان ابونواس
- ۱۰۷ ۱۸-۳ روش حمزه در شرح ابیات
- ۱۰۷ ۱-۱۸-۳ توجه به اوصاف و تشبیهات
- ۱۱۰ ۲-۱۸-۳ توجه به اشتقاق، تغییرات لفظی، ترادف، اتباع و تضاد

- ۳-۱۸-۳ توجه به معماهای شعری ۱۱۰
- ۴-۱۸-۳ دفاع از أبو نواس در برابر منتقدان ۱۱۱
- ۱۹-۳ نتیجه گیری ۱۱۱
- ۴ فصل چهارم: سبک حمزه در «التنبيه على حدوث التصحيف» ۱۱۴
- ۱-۴ تصحيف و فرق آن با تحريف ۱۱۴
- ۲-۴ تاريخچه‌ی وقوع تصحيف و تحريف ۱۱۶
- ۳-۴ عوامل وقوع تصحيف و نظرات حمزه ۱۱۷
- ۱-۳-۴ کتابت و وجود کلمات متحد الشكل ۱۱۷
- ۲-۳-۴ اشتباه در شنیدن ۱۱۸
- ۳-۳-۴ اشتباه در فهم ۱۱۹
- ۴-۳-۴ خط عربي ۱۱۹
- ۴-۴ پيشينه‌ی پژوهش درباره‌ی تصحيف و تحريف ۱۲۱
- ۵-۴ گذری کوتاه بر روش حمزه و عسکری در حوزه‌ی تصحيف پژوهی ۱۲۲
- ۶-۴ کتاب «التنبيه على حدوث التصحيف» و بررسی سبک حمزه ۱۲۴
- ۱-۶-۴ شیوه ادبی و فنی حمزه در باب اول ۱۲۶
- ۲-۶-۴ گستردگی لغوی زبان عربي، و جایگاه حمزه به عنوان یک زبان شناس ۱۲۷
- ۳-۶-۴ ميراث روایی حمزه ۱۲۹

- ۴-۶-۴ روش ادبی و فنی حمزه در باب دوم ۱۳۰
- ۴-۶-۴-۱ مولدات ۱۳۰
- ۴-۶-۴-۲ اشتقاق و اخبار ۱۳۳
- ۴-۶-۵ شیوه‌ی روایی حمزه در باب سوم ۱۳۷
- ۴-۶-۶ جایگاه زبان شناسی حمزه در باب چهارم ۱۳۸
- ۴-۶-۷ تصحیف در ادبیات و اشعار عامیانه ۱۴۰
- ۴-۷ نتیجه‌گیری ۱۴۲
- ۵ فصل پنجم: بررسی جایگاه ادبی حمزه در «الدره الفاخره فی الامثال السائره» ۱۴۴
- ۱-۵ مثل در لغت و اصطلاح ۱۴۴
- ۲-۵ گذری بر پیشینه تالیف أمثال عربی تا روزگار حمزه ۱۴۶
- ۳-۵ منابع حمزه در کتاب الدرہ الفاخره ۱۴۹
- ۴-۵ آراء حمزه درباره أمثال بر وزن أفعال ۱۵۲
- ۵-۵ پیشینه تالیف درباره أمثال «أفعل من» و سبک حمزه ۱۵۴
- ۶-۵ أفعال تعجب و دیدگاه‌های نقدی حمزه ۱۵۵
- ۷-۵ حمزه زبان شناس فقیه ۱۵۶
- ۸-۵ استشهاد به روایات و اخبار ۱۵۸
- ۹-۵ روش حمزه در تفسیر أمثال ۱۵۹
- ۱۰-۵ الدرہ الفاخره گنجینه‌ی حکمت‌ها ۱۶۹

- ۱۱-۵ میراث کتاب‌شناسی أمثال در «الدره الفاخره» ۱۶۹
- ۱۲-۵ تفکر انتقادی حمزه در روایت امثال ۱۷۱
- ۱۳-۵ نتیجه گیری ۱۷۴
- ۶ فصل ششم: پیوند ادبیات و تاریخ در «تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء» ۱۷۷
- ۱-۶ منابع حمزه در تاریخ سنی ۱۷۷
- ۱-۱-۶ منابع کتبی ۱۷۷
- ۲-۶ دیدگاه‌های ادبی و زبان‌شناسی حمزه در «تاریخ سنی» ۱۷۹
- ۳-۶ نتیجه گیری ۱۸۳
- ۷ زبان، خط و فرهنگ پارسی در آثار حمزه اصفهانی ۱۸۵
- ۱-۷ معیار تعریف برخی حروف پارسی ۱۸۶
- ۲-۷ انواع خط و زبان پارسی ۱۸۶
- ۳-۷ فرهنگ ایران زمین ۱۸۹
- ۴-۷ واژگان اصیل پارسی ۱۸۹
- ۵-۷ توجه به فرهنگ و زبان پارسی در الدره الفاخره ۲۰۷
- ۶-۷ نتیجه گیری ۲۰۹
- ۸ فصل هشتم: بازیابی بخش‌هایی از دو کتاب مفقود حمزه: کتاب اصفهان، و الخصائص و الموازنه بین العربیه و الفارسیه ۲۱۲
- ۱-۸ بازیابی بخش‌هایی از کتاب اصفهان ۲۱۲

- ٢١٦.....١-١-٨ أهل الأدب واللغة.
- ٢١٦.....١-١-٨ أحمد بن عبد الله البرقي.
- ٢١٦.....٢-١-٨ إبراهيم بن ممشاذ أبو إسحاق المتوكلي الأصبهاني.
- ٢١٨.....٣-١-٨ أحمد بن حاتم أبو نصر الباهلي صاحب الأصمعي.
- ٢١٨.....٤-١-٨ أحمد بن سعد أبو الحسين الكاتب.
- ٢٢١.....٥-١-٨ أحمد بن علويه الأصبهاني الكراني.
- ٢٢٣.....٦-١-٨ أحمد بن محمد بن يوسف الاصبهاني.
- ٢٢٥.....٧-١-٨ بندار بن عبد الحميد الكرخي الأصبهاني.
- ٢٢٦.....٨-١-٨ الحسن بن عبد الله الأصبهاني.
- ٢٢٨.....٩-١-٨ رسته بن أبي الأبيض الأصبهاني.
- ٢٢٩.....١٠-١-٨ عبيد الله أبو بكر الخياط الأصبهاني.
- ٢٣٠.....١١-١-٨ أبو الحسن علي بن حمزة بن عماره بن حمزه بن يسار بن عثمان الأصبهاني.
- ٢٣٢.....١٢-١-٨ علي بن مهدي بن علي بن مهدي الكسروي.
- ٢٣٣.....١٣-١-٨ القاسم بن محمد الديمرتي أبو محمد الأصبهاني.
- ٢٣٤.....١٤-١-٨ محمد بن أحمد بن محمد بن أحمد بن إبراهيم.
- ٢٤١.....١٥-١-٨ محمد بن بكر البسطامي.
- ٢٤١.....١٦-١-٨ محمد بن بحر الأصفهاني.
- ٢٤٣.....١٧-١-٨ الاثرم الغابجاني الاصبهاني.

- ٢٤٣.....١٨-١-١-٨ أبوبكر وأبو الحسين ابن مموله النسابتان.
- ٢٤٣.....١٩-١-١-٨ محمد بن المرزبان الدميري.
- ٢٤٤.....٢٠-١-١-٨ أحمد بن محمد ابن نوسه الأصبهاني.
- ٢٤٤.....٢١-١-١-٨ عبد الرحمن بن مندويه أبو مسلم الأصبهاني.
- ٢٤٥.....٢٢-١-١-٨ هرثمه العنبري أخو زفر الحنفي.
- ٢٤٥.....٢٣-١-١-٨ الوليد بن أبان الإصبهاني.
- ٢٤٦.....٢٤-١-١-٨ أبو يعقوب الجبان.
- ٢٤٦.....٢٥-١-١-٨ مافنه بن حسويه المجوسي الاصفهاني.
- ٢٤٧.....٢٦-١-١-٨ أبو عيسى النوشجان بن عبد المسيح الاصفهاني.
- ٢٤٧.....٢٧-١-١-٨ أبو دلف بن عيسى بن معقل.
- ٢٤٨.....٢-١-٨ تاريخ اصبهان.
- ٢٤٨.....١-٢-١-٨ قنوات قزوين.
- ٢٤٨.....٢-٢-١-٨ رساتيق قزوين.
- ٢٤٩.....٣-٢-١-٨ اصفهان.
- ٢٥٠.....٤-٢-١-٨ مدينة جى.
- ٢٥٠.....٣-١-٨ اعلام.
- ٢٥٠.....١-٣-١-٨ أحمد بن الحسين القزويني.
- ٢٥٠.....٢-٣-١-٨ بختنصر.

۲-۸ کتاب الموازنه: بازيابی بخش هایي از کتاب الموازنه حمزه و بررسی جایگاه ادبی مولف

۲۵۱.....

۲۵۱..... ۱-۲-۸ مقدمه

۲۵۵..... ۲-۲-۸ واژگان تاریخی و جغرافیایی و اعلام

۲۹۶..... نتیجه گیری

۳۰۲..... منابع و مأخذ

۳۱۶..... ABSTRACT

فصل اول

کلیات پژوهش

۱ کلیات پژوهش

۱-۱ بیان مسأله

أبو عبدالله حمزه بن حسن اصفهانی (۲۸۰ ق - ۳۵۱ ق) ادیب، زبان شناس و مورخ ایرانی است، که آثار و تألیف‌های ارزشمند وی در زمینه‌های گوناگون ادبی، از اهمیت فراوانی برخوردار است؛ روش او در تألیف آثار، به شیوه محققان امروزی بسیار نزدیک است. تکیه بر عقل و خرد، نقد عالمانه، استفاده از منابع معتبر و نوآوری در برخی زمینه‌ها، از جمله ویژگی‌های سبک نگارشی اوست. شماری از کتاب‌ها و آثار وی همچون «التنبیه علی حدود التصحیف»، «روایت دیوان أبونواس» و «سوائر الامثال» از نخستین تألیف‌ها در نوع خود به شمار می‌روند که در سده‌های بعد مورد تقلید دیگر نویسندگان قرار گرفته است؛ و در میان دانش پژوهان امروزی مهم به شمار می‌آید؛ و علی‌رغم جایگاه والای ادبی، و قابل توجه وی در زمینه‌های گوناگون شعر و ادب و زبان عربی، متأسفانه تاکنون تحقیق جامعی در این باره از سوی محققان و پژوهشگران انجام نشده است.

۲-۱ اهمیت موضوع

حمزه، آثار و تألیف‌های ارزشمندی دارد، که با توجه به ویژگی‌های برجسته‌ی وی - مانند خرد گرایی در تألیف، داشتن روشی منحصر به فرد، که با شیوه‌های متداول روزگار او بسیار تفاوت دارد، تاکنون به طور کامل و جامع معرفی نشده است؛ و با توجه به سبک کار وی، ضرورت انجام این تحقیق بیش از پیش نمایان است. ارزیابی جایگاه ادبی و نوآوری‌های حمزه در آن، و تبیین نقش وی در حفظ نام و آثار بخشی از عربی‌سرایان و عربی‌نویسان اصفهان، در این رساله از اهمیت زیادی برخوردار است.

۳-۱ پرسش‌های تحقیق

در این رساله با بررسی آثار ادبی حمزه سعی بر آن است تا به پرسش‌های زیر پاسخ دهیم:

- ۱- ویژگی‌های ادبی آثار حمزه، و سبک و روش او چیست؟

۲- حمزه در چه زمینه‌هایی نوآوری داشته است؟

۳- نقش او در حفظ میراث ادبیات عربی روزگار وی در اصفهان چه بوده است؟

۱-۴ فرضیه

سبک آثار حمزه به گونه‌ای است، که آن‌ها را فراتر از زمان وی قرار می‌دهد.

برخی از آثار او، مانند: *التنبیه علی حدوث التصحیف مبتنی بر آرای زبان شناختی است*، و در این زمینه نوآوری‌هایی دارد.

کتاب *اصفهان حمزه مهم‌ترین مرجع مورخان و علمایی است*، که پس از وی به اخبار ادبا و شعرای اصفهان پرداختند؛ و این اثر وی سبب شده است که بخش‌هایی از آثار ادبی اصفهان محفوظ بماند.

حمزه شیفته زبان پارسی بوده است؛ و در لابلای آثار خود نوشته‌هایی برجا گذاشته است، که در نوع خود از قدیمی‌ترین تلاش‌هایی است که در راستای خدمت به زبان و فرهنگ پارسی به جای مانده است.

۱-۵ محدودیت‌ها

حمزه یکی از چهره‌های کم‌تر شناخته شده در محافل فرهنگی و دانشگاهی ایران است؛ و به همین دلیل، کمتر کتابخانه‌ای را یافته‌ایم که آثار حمزه را به طور کامل جمع‌آوری کرده باشد؛ و به همین دلیل دستیابی آثار وی به راحتی بر ما میسر نشد؛ و در این راه با مشکلات و موانع بسیاری روبرو بوده‌ایم؛ و از آنجا که تقریباً تمامی آثار حمزه در کشورهای عربی به چاپ رسیده‌اند برخی از آن‌ها مانند کتاب «*الامثال الصادرة عن بیوت الشعر*» هنوز بر خوانندگان داخل ایران عرضه نشده است و به همین دلیل در تهیه‌ی نسخه‌ای از این کتاب، دچار مشکل شده‌ایم.

۱-۶ پیشینه‌ی تحقیق

چند مقاله درباره حمزه نوشته شده است که مهم‌ترین آن‌ها مقاله‌ی دکتر فاتحی نژاد در دایره المعارف بزرگ اسلامی است. ضمناً دو مقاله‌ی دیگر به نام‌های «حمزه بن الحسن الاصفهانی، سیرته و آثاره»، و «آراء حمزه بن الحسن الاصفهانی، فی اللغه و التاريخ و البلدان» درباره‌ی او موجود است که بیشتر به بعد تاریخی آثار او پرداخته‌اند. غیر از سه مقاله نام برده شده، تاکنون هیچ پژوهش جامع دیگری درباره‌ی حمزه، و آثار وی انجام نشده است.

۱-۷ روش کار

روش کار در این پژوهش، بنا بر جوانب متعدد کار و نیاز به بررسی دقیق تمامی آثار و کتاب‌های حمزه، بر مبنای تحقیق کتابخانه‌ای شکل گرفته است. بنا بر اهمیت موضوع و به دلیل محدودیت‌های ذکر شده، ابتدا منابع اساسی یعنی آثار حمزه تهیه و بعد از مطالعه دقیق مطالب مورد نیاز، به صورت فیش گردآوری شد؛ و بعد از طبقه‌بندی هر یک از منابع مرجع، به جستجو و پژوهش پیرامون زندگی وی پرداخته‌ایم؛ و در نهایت با جمع‌بندی مناسب تلاش کرده‌ایم تا در راستای اهداف این پژوهش، فصل‌های مربوط، و مورد نظر این رساله را به رشته‌ی تحریر درآوریم.